

T. Г. Гончарук

РЕЦЕНЗІЇ «КІЙВСЬКОЇ СТАРОВИНИ» (1882–1906 РР.) НА ОДЕСЬКІ ВИДАННЯ: РЕФЛЕКСІЇ ТА ОЦІНКИ

Ключові слова: журнал «Київська старовина», рецензії, одеські видання.

Ключевые слова: журнал «Киевская старина», рецензии, одесские издания.

Keywords: «Kievskaya starina», reviews, Odessa publications.

Журнал «Київська старовина» (далі — КС) займає важоме місце в історії української науки та українського національного визвольного руху. Дослідженю цього часопису присвячено низку ґрунтovних праць вітчизняної історіографії. Серед них монографія М. Паліenko, з покажчиками, що значно спрощують роботу з матеріалами журналу. Між іншим, у цій монографії вказано, що у КС «широко було презентовано критико-бібліографічні огляди періодичної преси та рецензії на історичні монографії (понад 1300 публікацій)» й розглянуто найбільш резонансні з цих рецензій (на праці та твори М. Костомарова, М. Грушевського, Г. Сенкевича та ін.) [1]. Чимало рецензій на сторінках КС було присвячено одеським виданням та працям одеських авторів. окремі з таких рецензій вже розглядалися у наукових дослідженнях В. Хмарського, О. Музичко, Л. Новікової, О. Синявської [2], про зв'язки КС з Одесою чимало писав Г. Зленко [3]. Однак комплексного дослідження рецензій на одеські видання, вміщені в КС, дотепер здійснено не було. Таке дослідження може бути цінним як для вивчення географії зв'язків КС, так і для подальших досліджень розвитку книговидавництва, українознавства та історичної науки в Одесі. Метою пропонованої статті є аналіз рецензій КС на одеські видання за тематичним принципом (хоч принцип цей в даному разі не є досконалим, оскільки рецензії часто стосувалися збірок матеріалів з різної тематики).

Передусім слід зазначити, що одним із завдань КС було проінформувати читачів про вихід україномовної та українознавчої друкованої продукції. Від початку свого існування журнал подавав щорічні огляди книг та статей, присвячених «історії та етнографії південної Росії» (тобто України). Першою серед

одеських видань у такому огляді за 1881 р. було згадано працю визначного статистика, економіста та соціолога Федора Андrijовича Щербіни (1849–1936 рр.) [4] «Очерк южно-русских артелей и общинно-артельных форм» [5]. Відтоді журнал регулярно вміщував інформацію про одеські видання, зокрема, передавав зміст матеріалів з місцевої історії, культури, економіки, статистики та ін. на сторінках одеських газет [6]. КС розміщував рекламу передплати на одеські газети («Одесский листок», «Одесский вестник» та ін.). «Переконані, що наша газета, яка редактується майже десять років однією редакцією, достатньо визначила свій напрямок й те, що, незважаючи на усі обставини й умови, вона залишається й залишиться відною одного разу обраному шляху» — так розпочиналася реклама «Одесского вестника» на сторінках КС 1884 р. за підписом редактора газети відомого українофіла П. Зеленого [7]. КС звертала увагу на нові одеські часописи. Так, 1903 р. щомісяця рекламиувалася передплата «нового, першого на Півдні, популярно наукового, літературного, художнього, політичного і громадського щотижневого журналу, що видається в Одесі, «Южные записки» [8], а 1906 р., коли «завдяки змінам законів про періодичну пресу в останній з'явилася можливість видавати українські газети і журнали», КС повідомляла про «оголошення видань»: «в Одесі «Народня Справа», щотижнева газета; після першого числа була призупинена; «Вісти», щоденна газета, та «Вільна Україна», щоденна газета...», стежачи за подальшою долею цих газет [9].

Серед періодичних видань Одеси КС особливу увагу приділяла друкованим звітам та «Запискам» Одеського товариства історії та старожитностей (далі — OTIC). У першому подібному огляді звіту OTIC, що вийшов 1882 р. (автор публікації Н. Петров), журнал повідомляв: «Не встановивши ще безпосередніх зносин для своєчасного повідомлення про діяльність товариства в галузі місцевої історії, ми обмежуємося цього разу переданням таких відомостей згідно звіту за минулій рік, виданому окремою брошурою в цьому році в Одесі» [10].

Рецензенти видань OTIC, звичайно, звертали увагу на ті аспекти друкованих праць товариства, які відповідали їхнім науковим інтересам. Так, І. Луцицький, подаючи огляд змісту Т. 13 «Записок» товариства, найбільшу увагу звернув на розділ

«Смесь», зазначаючи, що «найбільш цікавим є останній розділ», й розглянув нарисprotoіерея О. Лебединцева, некролог І. Фундуклея, що, «як і чимало іншого в цьому розділі, належить перу покійного голови товариства М. Мурзакевича»та ін. [11]. Рецензія на звіт OTIC за 1886 р. І. Каманіна містила передачу його змісту зі зазначенням чисельного та високопрофесійного складу товариства, публікацій, проведення розкопок, читання рефератів на засіданнях, поповнення музею та бібліотеки (особливо вказувалося на зв'язки з науковцями Києва й, що при поповненні бібліотеки «у пожертвах поважне місце займає Київ: університет ім. св. Володимира приніс в дар «Товариству» свої ювілейні видання; проф. В. Б. Антонович 1-й том своїх «Монографий по истории южной и западной России»; редакція «Киевской старины» свій журнал за 1885 рік; Київська тимчасова комісія для розбору давніх актів «Архив юго-западной России»; загалом же в минулому році придбано 85 книг» [12]). Рецензія І. Каманіна на 14-й том «Записок» OTIC містила як огляд «сухих та скучних» (за словами рецензента) праць з археології, так і детальні огляди історичних, історіографічних (зокрема, з історії розвитку археології) та археографічних публікацій. Притому рецензент не скупився на добре слова з приводу «багатого та різноманітного змісту» рецензованого тому [13]. В. Щербина у рецензії на 20-й том «Записок» окрім діяльності товариства та праць з археології особливу увагу приділив «історичним статтям, присвяченим переважно запорізьким справам XVIII ст.» [14].

В інформації про друкований звіт OTIC від 1888 р. В. Ястrebов хоч і приділив значну увагу археологічним здобуткам, проте, між іншим, відзначив «у звітному періоді товариство придбало п'ять старовинних портретів малоросійських гетьманів Богдана та Юрія Хмельницьких, Мазепи, Апостола та Розумовського...» [15]. Той же рецензент щодо звітів OTIC за 1893 та 1894 рр., відзначивши здобутки товариства, подав свої міркування щодо складностей проведення та організації розкопок (зокрема, на місці «горезвісної Ольвії, що досі залишається болючим місцем російської археології»), стану археологічних музеїв і т. п. [16]. Таким чином, можна констатувати, що в окремих відгуках КС на звіти та «Записки» OTIC детальніше висвітлювалися археологічні дослідження, а в інших — біль-

ше приділялося уваги діяльності товариства на ниві історії, історіографії та археографії. Це було пов'язане як зі змістом рецензованих публікацій, так і з науковими уподобаннями рецензентів.

Лише зрідка рецензенти КС звертали увагу на недоліки праць, вміщених у «Записках» OTIC. Так О. Левицький, передаючи зміст їхнього 21-го тому за 1898 р., зазначив, що вміщений О. Маркевичем історичний документ «не викликає особливого інтересу» й до того ж надрукований «у надзвичайно спотвореному вигляді», вказавши на деякі конкретні помилки публікації [17]. Відповідь О. Маркевича на ці зауваження, в якій зверталася увага на недоліки коректури при публікації документів не лише у «Записках» OTIC, але й в інших виданнях (в тому числі КС), була опублікована київською газетою «Жизнь и искусство» та у наступному після рецензії О. Левицького номері КС, притому редакція останньої цілком погодилася з думкою одеського автора [18].

На початку чи не кожної рецензії на видання OTIC автори КС вказували на поважний вік цього найстарішого в Україні історичного товариства. Тому КС не могла оминути увагою й історичного нарису В. Юрьевича, присвяченого 50-річчу OTIC, притому автор схвальної рецензії П. Голубовський здійснив раз нагадав про значення діяльності OTIC й передказав деякі факти з нарису про передумови створення товариства, перших археологів краю, членів-засновників товариства та ін. [19]. Слід зауважити, що інформація про діяльність OTIC на сторінках КС не обмежувалася рецензіями на друковані праці. Журнал друкував оголошення від одеського товариства, вміщував нариси, присвячені його музею та ін.

Від початку XIX ст. рецензії та детальні повідомлення про часописи OTIC практично зникають зі сторінок КС (остання публікація вийшла 1900 р. [20]). Натомість значна увага починає приділятися діяльності інших наукових товариств, передусім, Науковому товариству ім. Т. Шевченка (далі — НТШ). Це може бути пов'язаним зі зміною курсу журналу й тим, що, на думку його видавців, НТШ та інші наукові товариства, що вже створилися в Україні на той час, перейняли традиції вивчення історії українських земель від OTIC, або з іншими причинами, які ще слід з'ясувати.

Певна кількість рецензій на сторінках КС була присвячена одеським археологічним публікаціям. Тут передусім слід згадати про детальне висвітлення КС VI археологічного з'їзду в Одесі 16–30 серпня 1884 р., оскільки доповіді, прочитані на ньому, згодом відбилися у публікаціях. Дописувач журналу серед недоліків роботи з'їзду відзначив те, що було заслухано забагато доповідей на неархеологічні теми («не приготувавши для з'їзду чого-небудь нового та цінного в науковому відношенні й вирушаючи на з'їзд, можливо, для приемних зустрічей, побачень, вільного й разом корисного проведення часу, делегати та неделегати, які приїхали ніби для прогуллянки, вважають для себе небажаним бути лише слухачами... а намагаються обов'язково зробити про щось повідомлення», — зазначав автор КС, вказуючи, що через це і час проведення з'їзду надто розтягнувся і чимало сuto археологічних тем не було прийнято та заслухано). Проте безперечно більше уваги дописувач КС приділив позитивам з'їзду, відзначивши доповіді Антоновича («Набагато більш цікавими є ті реферати, що відносяться до доісторичної епохи нашого краю. Перше місце між них можна відвести доповідям В. Б. Антоновича» — писав автор огляду), польського археолога Осовського, Мельник, Лучицького, Багалія, Яворницького та ін. Показово, що серед відзначених були й доповіді не на археологічні теми (зокрема, доповідь О. Маркевича «Одеса в народній поезії», стосовно якої автор огляду писав: «З неї виявляється, що Одеса лише за поверховим враженням міжнародне місто, що її передмістя, які набагато більше самого міста, заселені скрізь російським народом, а саме в переважній більшості малоросами, як і уся Новоросія»). Окремо автор КС відзначив велике наукове значення археологічної виставки, проведеної в рамках з'їзду [21].

Згодом В. Ястrebов на сторінках журналу передав зміст I тому «Трудов» вищезгаданого з'їзду й рефератів (текстів доповідей), вміщених у ньому. Лише стосовно двох з них рецензент дозволив собі критичні висловлювання. Особливо щодо доповіді Ізноскова, яку він назвав «курйозом» й характеризував як переказ чужих та добре відомих історикам думок з наявністю хибних та дивних тверджень (зокрема, «філологічної еквілібристики» стосовно етимології географічних назв). «Із зовнішнього боку «Труды» видані відмінно, наповнені чудовими фотог

копіями та малюнками у тексті. Слід лише пошкодувати, що до рефератів проф. Самоквасова та гр. Бобринського не подано жодного аркушу рисунків (тоді як, наприклад, у повідомленні п. Осовського їх забагато), а літерні позначення у рефераті пані Мельник не завжди відповідають тексту» — завершив свою рецензію В. Ястrebов [22].

Наступного року в КС вийшла рецензія І. Каманіна на працю Матвеєва «К вопросу об археологических исследованиях в Южной России», що вийшла 1884 р. в Одесі, як «видання розпорядчого комітету VI археологічного з'їзду». Працю рецензент вважав дуже важливою як один з перших посібників для вітчизняних археологів («Посібника з археології взагалі й курганознавства, зокрема, у нас немає майже зовсім, а увага до археологічних досліджень, інтерес до розкопок щороку зростає...», — зазначав І. Каманін). «Передусім це не самостійна праця фахівця, — писав він, — але зведення й обробка відомостей, здобутих іншими археологами, складене з практичною метою надати гідні настанови бажаючим зайнятися здійсненням розкопок...». Й в цьому М. Каманін вбачав велими важливий позитив рецензованої книги. Докладно передавши зміст запропонованої Матвеєвим типології курганів та насипів, рецензент зазначив: «З вищезазначеного видно, що брошура п. Матвеєва, являючи собою повне зведення усіх відомостей, необхідних під час здійснення розкопок, може бути настількою книгою для людей вже знайомих з цією справою й тим більш посібником тих, хто лише починає займатися археологією» [23].

П. Голубовський відгукнувся на сторінках КС на опубліковані окремими брошурами доповіді, «прочитані у свій час на VI археологічному з'їзду, що відбувся в Одесі», В. Антоновича та К. Мельник, перша з яких вийшла друком в Одесі, а друга — у Львові. У короткій схвальній рецензії П. Голубовський згадав, що обидва зазначені «реферати» «знайомі вже постійним читачам «Киевской Старины» [24]. Загалом слід відзначити, що рецензенти КС практично завжди відзначали високий науковий рівень праць з археології, що виходили друком в Одесі.

Більш критичний характер мали рецензії КС на одеські видання в галузі середньовічної історії. Зокрема, перша подібна рецензія (що загалом була першою рецензією на одеське видання, вміщеною КС) стосувалася праці О. Маркевича «О летопи-

сях. Из лекций по русской историографии» видання 1883 р. й належала П. Голубовському. На думку рецензента, автор книги просто зібрав різні точки зору науковців щодо давньоруських літописів, не подавши ані їхнього аналізу, ані свого погляду на першоджерело — літописи. Притому П. Голубовський вважав, що книга О. Маркевича не відповідає й вимогам до історіографічних праць, зазначаючи: «Чи можливо отримати ясні поняття про те, як розвивалося вивчення питання про літописи, коли я бачу лише низку точок зору, які безперервно повторюються, щодо усіляких найдрібніших деталей питання? Для повного та ясного розуміння цього питання необхідно розподілити існуючи теорії за певними групами або школами, показати, як вони сприяли з'ясуванню питання, як старання однієї школи відстоюти свою позицію, зараджували розвиткові іншої. Нічого подібного у автора нема, й таким чином, і як ...історіографія про літописи книга п. Маркевича не має наукового, а тому й практичного значення». Okрім того, П. Голубовський вбачав у деяких моментах книги О. Маркевича прикмети поганої обізнаності її автора щодо текстів давньоруських, польських та західноєвропейських літописів, а також заперечував і педагогічне значення рецензованої праці («Ми розглядали книгу п. Маркевича як опублікований твір. Ще менше доброго можна сказати про неї як про лекцію. Ми не бачимо тут ознак аналізу, так би мовити, анатомії літопису, вона лише привчає недосвідчених, ще не збагачених відомостями слухачів до повторювання чужих думок». — цими словами завершив свою рецензію П. Голубовський) [25].

Проте далеко не до усіх одеських видань, присвячених давньоруському періоду, П. Голубовський підходив так критично. Він з великою повагою поставився до опублікованої 1888 р. промови Ф. Успенського, подав назви її розділів та вказав на залучені Ф. Успенським нові джерела, а далі, здебільшого, знаходив в рецензованій промові підтвердження для власних міркувань про самобутній розвиток Русі, попри наявність в її історії варязького та візантійського факторів (так стосовно варязького фактора у промові Ф. Успенського рецензент зазначив: «Хоча поважний автор й не висловлює остаточно своєї точки зору з питання про походження варягів й утворення руської державності, але в своему огляді руського життя IX та X ст.

ясно схиляється до визнання того факту, що наша туземна державність не могла створитися ледве не моментально варязьким чарівництвом») [26]. Досить короткою була рецензія В. Ястrebова на промову Ф. Успенського, присвячену пам'яті дослідника середньовічної історії В. Григоровича. Однак рецензент не лише навів найбільш важливі, на його думку, цитати з промови, але й визначив її «фактичну новизну» та відзначив список праць В. Григоровича, зібраний О. Маркевичем та поданий до публікації промови [27]. Рецензія метра вітчизняної історіографії В. Антоновича на історію стародавньої та середньовічної Волині П. Іванова не містила жодних суттєвих зауважень (хіба в тому, що книга містить деякі «досить ризиковані гіпотези») [28]. Проте, як зазначають сучасні історіографи, далеко не всі рецензії на праці П. Іванова з історії середньовічної Волині були такими позитивними [29].

Кілька рецензій були присвячені виданим в Одесі дослідженням середньовічної літератури. Зокрема, О. Маркевич в рецензії на розвідку М. Попруженко про сербський рукопис із зібрання Новоросійського (Одеського) університету головну увагу приділив виявленню автором запозичень з тексту рукопису в Острозькій Біблії, зазначаючи, що цей аспект потребує подальших досліджень [30]. О. Андрієвський оцінив як надзвичайно «ретельну» (це слово в рецензії було повторено кілька разів) працю Г. Браца, що вийшла в «Летописях» Історико-філологічного товариства при Новоросійському (Одеському) університеті 1894 р., де проводилися паралелі між творами, авторство яких приписувалося Св. Костянтину та Св. Кирилу, її давньоєврейською літературою [31].

Низка ґрунтовних рецензій журналу на одеські видання стосувалася праць з історії українського козацтва. Так Ц. Нейман подав докладну рецензію на опубліковану в Одесі 1884 р. лекцію М. Андрієвського (прочитану в Катеринославі) присвячену думі «про Азовських братів». Неодноразово вказуючи на позитиви лекції, рецензент зробив і чимало зауважень: щодо визначення М. Андрієвським кількості редакцій пісні, тлумачення тексту, географічної локалізації подій, характеристики персонажів, перекладу окремих слів та ін. «Якими б не були недоліки статті п. Андрієвського, — закінчував Ц. Нейман, — ми все одно маємо сказати йому відверте спасибі за його численні

цікаві коментарі, а головне — за щасливу думку й почин в новому ділі, яке дотепер в нас не практикувалося» [32].

Серед зразків рефлексії КС на одеські козакознавчі студії особливо місце займають рецензії І. Каманіна на томи третього видання «Істории Новой Сечи, или Последнего Коша Запорожского...» А. Скальковського. Тут слід згадати, що А. Скальковський сам був одним з активних авторів КС й іноді «рекламував» в статтях на сторінках журналу свої одеські видання, зокрема, вищезгадану «Історию Новой Сечи...» («Після дорогоцінних творів Бантиша-Каменського та Маркевича, певним джерелом для вивчення історії цього краю... була наша книга «Істория Новой Сечи или последнего Коша Запорожского», видана в Одесі 1841 р., в одному, а 1846 р. в трьох томах» — писав він у статті «Пилип Орлик та запорожці» [33]). Не дивно, що у КС чекали на вихід нового видання зазначененої праці. Перший її том, за оцінками І. Каманіна, являв собою «майже точну копію» попереднього видання 1846 р. Притому рецензент відзначив усі навіть незначні зміни та доповнення, зроблені А. Скальковським, не жалів на адресу останнього хвалебних слів, зауваживши лише, що видання виграло б, «якщо б автор у ті розділи, в яких говориться про виникнення козацтва, його поселення, володіння та ін., ввів кілька змін та доповнень, звернувши увагу на кілька нових точок зору щодо головного питання в історії козацтва, звідки воно пішло, що визначало саме такий уклад його життя та ін., які з'явилися протягом 1846–1886 років», й вважав за доцільне зменшити його ціну («адже ця поважна та едина в своєму роді праця п. Скальковського має бути настільною книгою для усіх, хто займається південно-руською історією, а, між тим, не для всіх вона є доступною через свою високу ціну» [34]).

Яскравішою була рецензія І. Каманіна на другий том «Істории Новой Сечи...», адже рецензент ще до його виходу висловлював сподівання й навіть впевненість, що такі питання, як історія гайдамаччини, будуть переглянуті згідно з результатами «новіших досліджень» [35]. Як і стосовно переднього тому, І. Каманін детально вказав, що саме А. Скальковський вилучив, а що додав до нового видання своєї праці, відзначивши, зокрема, що до тому увійшли матеріали, які раніше були опубліковані А. Скальковським в статтях на сторінках КС.

«З усіх зроблених у цій частині змін та доповнень найбільш важливі, звичайно, ті, які стосуються історії гайдамацтва. На жаль, ми знаходимо тут більше доповнень, ніж змін; суть роботи — погляд на значення та роль гайдамацтва — залишилася незмінною. Поважний побутоописувач Запоріжжя... як і раніше дивиться на гайдамак як на простих розбійників... й не бажає бачити в їхніх наїздах, як це загальнозвизнано тепер у науці, прояву народної реакції проти гніту, який ще тяжів над правобережною Україною». Рецензент зауважив, що він не збирається докоряти «маститому історику», який в свою епоху зібрав та опрацював великий матеріал («Кожен працює по мірі сил та засобів свого часу, а п. Скальковський належить до числа наукових діячів вельми віддаленого часу. Свою справу він зробив у свій час і його праця, що, можливо, не у всьому відповідає сучасним науковим поглядам, завжди збереже значення документального сказання про долю Запоріжжя у зазначену епоху»). Однак нові покоління істориків, на думку І. Каманіна, мали продовжити цю справу, створивши «повну історію Запоріжжя» від XV до першої половини XIX ст., з якою, на думку І. Каманіна, слід було поєднати і історію гайдамацтва. Рецензент навіть запропонував сою періодизацію цієї спільноти запорізько-гайдамацької історії: «1) період свого утворення до 1576 р., 2) період боротьби проти Польщі за релігійно-національну незалежність південної Русі від 1576 до 1657 р., 3) період участі в боротьбі 1657–1711 рр. за таку ж саму незалежність Правобережної України, 4) період боротьби за власне існування 1711–1775 р. ... (рецензент подав досить докладну характеристику цьому періоду. — Т. Г.), 5) період остаточного занепаду та зникнення (1775–1861 р.) як запорожців, так і гайдамак, з яких перші поступово перетворюються на мирних поселенців, що живуть славними спогадами, а другі виявляють своє існування у грабіжництві розбійних шайок й селянських рухах у першій половині поточного століття, що зникли остаточно лише із визволенням селян, їх створюють, як відлуння далекого минулого, такі типи розбійників, як Гаркуша й пізніше Кармалюк» [36]. Рецензія І. Каманіна на третій том була досить краткою вона, фактично, обмежувалася лише ретельним переліком усіх змін в порівнянні з попереднім виданням (рецензент навіть вибачився, висловивши сподівання:

«щоб не поремствуvalи на нас поважний автор, або читачі за такий короткий відгук про працю такою значної важливості»), й завершив рецензію побажанням, щоб шлях А. Скальковським «розпочатий та продовжений не заростав, а його капітальна праця знайшла б гідних продовжувачів» [37] (показово, що після смерті А. Скальковського КС чекала на вихід друком матеріалів його архіву та щоденника) [38].

У схожому ключі («під прaporом» необхідності подальшого вивчення історії Січі) була написана рецензія І. Каманіна на збірку документів, видану в Одесі О. Андрієвським 1886 р. «...Говорячи про нове видання «Істории Новой Сечи» п. Скальковського, ми вказали на назрілу у теперішній час потребу в повній та ґрунтовній історії південної Росії загалом та Запоріжжя зокрема, а насамперед у зібраних та виданих якомога більшої кількості матеріалів, що відносяться до цієї області російської історії» — писав на початку своєї рецензії І. Каманін, далі відзначивши, що масивна збірка документів, зібраних О. Андрієвським, з'явилася «немовби у відповідь на наші сподівання». Рецензент відзначив, що зазначена збірка документів продовжила серію збірок, виданих за сприяння київського віце-губернатора, але «видання цього тому взяло на себе одеське товариство історії та старожитностей». І. Каманін надав коротку, але надзвичайно змістовну характеристику вміщених у збірці документам: відзначив їхні групи, вказав, які саме відомості з документів дозволяють суттєво доповнити інформацію, вміщену в історичних працях (в тому числі «Істории Новой Сечи» А. Скальковського). Між іншим, і щодо історії гайдамаччини («найбільша кількість справ, а саме вісімнадцять, зображені подвиги запорожців і гайдамаків, які, за словами документів, нічим не відрізняються одні від інших»). І. Каманін зробив і чимало зауважень О. Андрієвському щодо «форми та засобу друкування актів», зокрема, вказав на відсутність переліку документів у змісті (спрямувавши це зауваження «видавцю»); публікацію деяких «абсолютно порожніх та беззмістовних» актів; вміщення у текст документів коментарів публікатора без їхнього належного виокремлення; відсутність покажчика імен та географічних назв та ін. Притому І. Каманін зауважив О. Андрієвському, що той, маючи досвід чималої кількості публікацій документів, аж ніяк не може вважатися «дилетантом»

в археографії». Однак рецензія закінчувалася словами: «Проте вказані недоліки не зменшують праці п. Андрієвського та його безкорисливого служіння інтересам науки» [39]. В схвальній рецензії на статтю Л. Львова про відношення Запоріжжя з Кримом рецензент КС лише висловив сум з того приводу, що вона була «надрукована в такому малопоширеному й майже невідомому виданні», як «Записки» одеського Кримського гірничого клубу [40].

Питань історії козачини та гайдамаччини торкався Н. Молчановський в рецензії на одеське видання М. Літінського з історії євреїв Поділля до 1793 р. Рецензія містила натяк на безпідставність тверджень автора про «звільнення» євреїв росіянами від гніту поляків після розподілів Речі Посполитої («Викликає інтерес вороже ставлення автора до історичної Польщі», — зауважив рецензент, висловивши сумнів тому, що «якщо вірити... автору, населення Поділля, й особливо євреї, звільнившись від панування Польщі... відчули себе цілковито вільними» під владою Росії). Рецензент піддав сумніву достовірність матеріальних та писемних джерел про час заселення євреями Поділля, поданих М. Літінським, вказував на однобокість оцінок Хмельниччини та Коліївщини, замалу увагу до «спорів та диспутів» в містечках краю, пов’язаних з появою хасидизму та інших течій в іудаїзмі та ін. Загалом Н. Молчановський вказав, що в рецензований роботі замало уваги приділено власне Поділлю. Рецензія була досить докладною, щоб краще передати читачам журналу зміст рецензованої праці, «через мале поширення мови, якою вона написана» (ідишу) [41].

На сторінках КС знайшли відбиток чимало одеських публікацій з історико-краєзнавчої тематики. Серед них рецензії на ювілейні видання, присвячені офіційному «100-річчу» Одеси у 1894р. Автором більшості з цих рецензій був В. Ястребов. Першою з них була рецензія на працю декана історичного факультету Новоросійського (Одеського) університету В. Надлера «Одесса в первые эпохи ее существования». Рецензент відзначив досконалій стиль книги («Виклад матеріалу п. Надлером і в названій книжці, як в усіх взагалі його працях, відрізняється живістю та захопленням, й немає жодного сумніву, — вона знайде численних читачів»). Показово, що В. Ястребова переважно зацікавили сюжети, пов’язані з історією Одеси до

офіційного часу її заснування: перші згадки про місто «Кацюбей», колонізації краю у XVIII ст. і роль у цьому процесі українського козацтва, штурм Хаджибея 14 вересня 1789 р. та ін. В. Ястребов звернув увагу на заперечення В. Надлером офіційної дати заснування Одеси запропонованої А. Скальковським. «Розповідь п. Скальковського про церемонію заснування Одеси, — писав В. Ястребов, — за участю митрополита Гавриїла (22 серпня 1794 р.), що визнається офіційно і тепер, п. Надлер досить ґрутовно розвінчує, й, таким чином, виявляється неможливим приурочити цю подію (тобто заснування Одеси. — Т. Г.) до певного дня року». Помітно, що В. Ястребову імпонувало висвітлення В. Надлером історії Одеси кінця XVIII — початку XIX ст. без приховування її суперечливих та неприємних сторін [42] (інші ж українські видання звинуватили працю В. Надлера у прихильності російським імперським стереотипам) [43].

В. Ястребова також явно зацікавила праця О. Маркевича «Город Кашибей или Хаджибей, предшественник города Одессы». Рецензент відзначив здобутки автора у порівнянні з попередниками (А. Скальковським, К Смольяніновим, П. Бруном та ін.), відмінності в поглядах О. Маркевича та В. Надлера щодо перейменування Хаджибея на Одесу й, особливо, висновки про важливе значення Хаджикесської затоки для торговельного мореплавства, через що «вона привертала поселенців ще в грецьку епоху». Змушений вказати і недоліки рецензованої праці, В. Ястребов завершив свій огляд словами: «Загалом ми прочитали книгу п. Маркевича з великим інтересом. Варто лише пошкодувати, що до неї не додано ані мап, ані планів, без чого топографічна її частина не може бути добре зрозумілою» [44]. У тому ж числі КС В. Ястребов підкреслено мало уваги приділив іншій праці О. Маркевича — «Южная Русь при Екатерине II» [45].

Водночас в іншій публікації В. Ястребов досить відверто оцінив складності написання фундаментальної історичної праці до «ювілею» Одеси: «Чекаючи на сторічний ювілей міста, одеське міське управління призначило премію у 500 крб. за рукописний твір з історії та археології новоросійського краю, беручи на свій рахунок й видання пропонованої праці, але, наскільки нам відомо, дотепер на здобуття цієї премії не за-

пропоновано жодного твору. Окрім того, міське управління Одеси здійснило укладення й видання історично-географічного опису самого міста; з цією метою було організовано комісію з професорів під головуванням проф. Надлера, замовлені кліше для малюнків, й справа ніби вже зовсім зрушила з місця, коли проф. Надлер помер; слідом за тим один з енергійних членів комісії проф. Кірпічников поїхав до Москви, а проф. Успенський, що замінив Надлера в якості голови, отримав призначення до Константинополя. Наслідком усіх цих змін стала затримка міського видання, яке досі не вийшло друком». Однак В. Ястребов відзначив: «Ювілей Одеси все-таки був відзначений кількома науковими виданнями». Рецензент зазначив, що «за своєю внутрішньою цінністю перше місце між ними займає складена нащадком знаменитого будівничого Одеси Л. М. де-Рібасом збірка матеріалів та статей під назвою «Із прошлого Одесси». Розгляду змісту цієї збірки В. Ястребов приділив набагато більше місця, ніж іншим одеським ювілейним виданням, зокрема «двою дешевим книжкам, виданим Кирило-Мефодіївським книжковим складом: 1) «Біография де-Рибаса, Ришелье и Воронцова», складена проф. В. О. Яковлевим й 2) «Прошлое и настоящее Одессы, сост. С. Ч.», а також й книжці І. Федорова «Столетие Одессы», в якій, так само як і в інших виданнях, рецензента КС зацікавив сюжет, що виходив за межі «сторіччя» міста — «цікава розповідь очевидця про взяття Хаджибея» 14 вересня 1789 р. Звернув увагу В. Ястребов і на путівник по Одесі «Одесса за 100 лет...» В. Коханського, відзначивши, що це видання зроблено «на американський кшталт», «вишукано», однак вміщений в ньому «історичний нарис складений поспіхом та невміло» [46]. Загалом, рецензії В. Ястребова свідчили про його неабияку обізнаність у питаннях історіографії історії Одеси.

Серію рецензій на ювілейні одеські видання завершила публікація А. Степовича на видання одеського міського управління, про зволікання у виданні якого зазначалося вище. Рецензія була схвальна (серед недоліків вказано лише на погану якість деяких ілюстрацій), відзначалися окремі статті й висловлювалися здивування, що одна з установ, «які загалом не надто охочі до літературних проектів» (маються на увазі органи міського самоврядування), організувала написання та друк такого цін-

ного фоліанту. Рецензент побажав їй іншим міським управлінням слідувати у цьому плані прикладу Одеси [47].

Серед рецензій КС на інші історико-краєзнавчі видання, присвячені урочистим подіям, можна відзначити виклад змісту брошури В. Яковлева, присвяченій переведенню до нового приміщення одеської публічної бібліотеки. «В цій брошури директор одеської публічної бібліотеки В. О. Яковлев повідомляє цікаві відомості про книgosховище, яким він завідує, а також про інші громадські бібліотеки Новоросійського краю. Одеська бібліотека найбільша з провінційних публічних бібліотек й у Новоросії, звичайно, займає перше місце. У ній нараховується тепер 40 тисяч томів», — писала КС. Передаючи зміст брошури В. Яковлєва, журнал також подав коротку інформацію про бібліотеки краю (Катеринославської, Херсонської, Таврійської та Бессарабської губерній), зазначаючи, що лише три з них (одеська, миколаївська та кишинівська) мають значну кількість книжок: «З тридцяти громадських бібліотек, що припадають на чотири величезні губернії, лише три є досить значними», — зазначав рецензент [48]. В цілому схвальною була рецензія А. Степовича на працю О. Маркевича, присвячену 25-річчу Новоросійського (Одеського) університету 1890 р. (зокрема, особливо відзначена була перша частина книги, «де йдеться про трьохлітню історію митарств питання про перетворення одеського ліцею на університет», подані в середині книги списки студентів та ін.), однак рецензент на майбутнє побажав авторам подібних книжок «більше й глибше зупинятися на внутрішньому житті учнів», хоч і зазначив, що дослідити цей аспект нелегко [49]. Рецензію на перший випуск «Летописи історико-філологіческого общества при Новороссийском университете», що був також посвящений 25-річчю університету Одеси, написав О. Маркевич. Він звернув увагу на те, що створене товариство «не залишило без уваги й історію Південної Росії» (тобто України), що воно «на свої більш ніж скромні засоби (будь-якої субсидії воно не отримує)... видало перший випуск своєї «Летописи», ѹ те, що у цьому випуску «окрім статту та товариства й звіту за перший рік діяльності надруковані праці, присвячені знаменитому славісту В. І. Григоровичу... без сумніву найбільшому вченому історико-філологічного факультету цього університету» [50].

Рецензії КС стосувалися одеських видань, присвячених історії навчальних закладів не лише Одеси, але й інших населених пунктів України. Так в рецензії на опубліковану записку щодо створення 1820 р. духовних училищ в Єлісаветграді А. Степович відзначав, що вона «в будь-якому разі являє корисний внесок в нашу навчально-історичну літературу» [51]. Детальною та схвальною була також рецензія Г. Заблюбовського на нарис історії катеринославської гімназії й «підлеглих їй закладів» виданий в Одесі 1856 р. Притому Г. Заблюбовський звернув увагу на цей нарис як на такий, «що являє собою тепер бібліографічну рідкість», побажавши, щоб унікальна у своїй тематиці праця «якнайскоріше була видана вдруге» [52].

Кілька рецензій на сторінках КС стосувалася одеських статистичних та довідкових видань. У деяких з цих видань статистика поєднувалася з історичним краєзнавством. Це, зокрема, стосується статистичного нарису про містечко Курисово-Покровське (тепер Петрівка Комінтернівського району Одеської області), складеного та виданого в Одесі місцевим земством 1883 р., рецензію на який написав В. Антонович. Поважний автор відзначив надзвичайну важливість для наукової літератури «відкриття статистичних відділень при земських управах кількох губерній південного краю (чернігівської, полтавської та херсонської)». У рецензованому нарисі В. Антонович «окрім значного й ретельно згрупованого статистичного матеріалу» відзначив «велими цікаві відомості про історію заснування поселення, про засоби колонізації ... т. п.», а також «велими точно зібрани відомості, що відносяться до етнографічної характеристики населення». В. Антонович, вбачаючи у появі подібних земських нарисів добру перспективу для українознавства, свою рецензію закінчив словами: «Загалом, проглянувши книгу, читач не лише отримає цілковите знайомство з місцевістю, яка описана, але й також переконання, що за умов точного вивчення навіть поодиноких місцевостей краю відкриваються такі численні й цінні наукові відомості, зведення яких може дати єдину можливу повну картину як минулого, так і сучасного нам стану краю» [53].

Рецензії на земські статистичні праці, видані в Одесі, часто містили лише виклад їхнього змісту. Так І. Каманін 1888 р. досить розлого (майже на 13 сторінках) передав зміст статистич-

них матеріалів про Одеській повіт, опублікованих в Херсоні та Одесі [54]. Найкоротша серед рецензій на одеські видання була присвячена виданому 1889 р. путівнику по Одесі: «Доступна по ціні та добре видана книга, необхідна для приїжджих, й місцевих мешканців, за тією різноманітною масою відповідей, які можуть бути викликані питаннями приватного та громадського життя в м. Одесі» [55]. В. Ястребов своєю рецензією 1891 р. вітав відродження видання в Одесі (після 16 річної перерви) довідкового часопису «Новороссийський календар», бажаючи йому «удосконалення та успіху» й надавши, зокрема, схвальний відгук на історичну статтю В. Яковлєва (хоч і з зауваженням щодо стилю) й критичні на деякі інші вміщені в «календарі» статті [56]. Серед інших рецензій на неісторичні одеські видання був короткий позитивний відгук на статтю І. Палімпсестова в «Записках общества сельского хозяйства южной России» щодо минулого та перспектив лісівництва у причорноморських степах [57].

Рецензії на етнографічні та літературознавчі праці й літературні твори, видані в Одесі, на сторінках КС почали з'являтися відносно пізно (хоча згадки про такі публікації вміщувалися в бібліографічних оглядах журналу набагато раніше). Першою з них була досить схвальна рецензія А. Степовича на збірку українських прислів'їв та загадок М. Комарова 1890 р. Рецензент особливо відзначив бібліографічний покажчик книжки, значну кількість вперше опублікованого етнографічного матеріалу. Зауваження були зроблені лише щодо деяких невідповідностей рубрикації та змісту. «В цьому плані, — завершував рецензію А. Степович, — можна було б зробити ще чимало зауважень, але, здається, достатньо і вищезгаданих, тим більш, що вони майже не зменшують значення книжки й вказани лише у сенсі поправок щодо розташування матеріалу» [58]. Згодом Х. Ящуржинський стисло передав зміст «Материалов по этнографии Новороссийского края...», зібраних В. Ястребовим, наголосивши на їхньому значенні для української філології [59]. В цілому схвальною із зазначенням деяких конкретних огріхів була рецензія А. Степовича на «Опыт словаря неправильностей в русской разговорной речи (преимущественно с Южной Росси)» 1886 р., що також мав певне значення для розвитку етнографії [60].

Педагог та журналіст В. Дурдуківський розпочав свою рецензію на «Український співаник» Б. Арсения, виданий в Одесі 1904 р., з розного вступу про те, як низькопробні й непристойні російськомовні пісні витісняли серед народу «старовинні українські пісні, що наповнювали захоплюючою здоровою веселістю, або чіпляли глибокою тugoю душу», й відбувалося це завдяки «модності» перших. Виходячи з цього, В. Дурдуківський наголосив на важливості роботи української інтелігенції, яка «енергійно зайнялася... поширенням в народі рідної пісні». Однак рецензент зауважив, що займатися зазначеною роботою «без належної ...відповідальності та ...знань» неможна, інакше це лише «зашкодить справі». Саме до такого негативного досвіду відніс В. Дурдуківський збірку Б. Арсения, в якій, за словами рецензента, було забагато пісень низького ґатунку («яким місце не в збірці для народу, а лише в п'яній, або дуже нерозбірливій й малоінтелігентній компанії») та загальновідомих пісень «семінарського та міщанського репертуару», а по-справжньому цінні пісні, вміщені в збірці, були явно запозичені її автором з інших збірок без вказівки джерела. Показово, що зауваження В. Дурдуківського стосувалися лише самої збірки Б. Арсения, а не роботи одеського видавництва Єфима Івановича Фесенка (1850–1926 рр.), яке за підрахунками сучасних істориків протягом 1887–1914 рр. опублікувало 60 книжок української мовою, серед яких чільне місце займали фольклорні збірки [61], адже у рецензії було згадано, що «п. Фесенко ...перед тим випустив одну збірку [народних пісень] п. Федоровича й дві — по-справжньому прекрасних — п. Конощенка» [62].

В. Данілов прорецензував збірку «Українське весілля» І. Демченка в контексті цілої низки публікацій на подібну тематику, зазначивши, що їм найбільше бракувало нот до поданих текстів пісень: «... ані у Чубинського, ані у п. Грінченко мелодій нема. Це — загальний недолік російської етнографії, що вивчення поезії та обряду не йде паралельно із вивченням музики, що його супроводжує». «Що стосується збірки п. Демченка, — писав В. Данілов наприкінці своєї рецензії, — то головний її інтерес полягає саме у мелодіях доданих до пісень. З боку зовнішньо-обрядового вона надто мало відомостей, але пісень у збірці вміщено багато — 277 № № . Окрім того до

збірці додано чотири чудово виконаних малюнки п. Ждахи, що зображені різні моменти весілля: 1) «Сватання» (старости з хлібом); 2) «Ставлять гильце на толи»; 3) «Молоду покривають»; 4) «Весілля» (ігри на весіллі) [63].

Серед одеських літературознавчих творів дві рецензії в КС стосувалися біографічних нарисів Т. Шевченка — О. Кониського 1898 р. та О. Андрієвського 1903 р. Рецензія Н. Молчановського на нарис, написаний О. Кониським, була короткою та схвальною. Відзначалося, що автор поставив перед собою такі завдання, які можливо було виконати в рамках одного нарису, й далі «суворо дотримувався визнаних таким чином рамок», великий зібраний та опрацьований матеріал («якщо деякі окремі висновки й можуть здаватися спірними, то в книзі читач знайде достатньо матеріалу, для самостійного судження...» — між іншим, зазначав рецензент), добру мову викладу, задовільну якість ілюстративного матеріалу та ін. [64]. В. Дурдуківський в рецензії на брошуру О. Андрієвського, коротко передавши її зміст, з одного боку, відзначив головний недолік — надто незначний обсяг, через який «брошура ця ...не дає нічого нового та оригінального», а з іншого, — позитиви: актуальність (за словами рецензента, «особливо, завдяки творам О. Я. Кониського» «зовнішня, так би мовити, біографія нашого геніального кобзаря розроблена більш-менш задовільно», на відміну від «історично-літературного та критичного розгляду творів Шевченка») й «любов та пошана до Шевченка, які ніби пронизують усю її, проглядаються у кожному її слові» [65].

В. Науменко в рецензії на брошуру В. Мочульського, присвячену творчості М. Гоголя, зазначав: «Вступні рядки дають право чекати більшого, ніж в дійсності знаходить читач в цій статті». Рецензент навів кілька витягів з тексту брошури, що свідчили, на його думку, про наявність вигадок та припущень. «Також штучним, — писав В. Науменко, — здається нам висновок, який зробив автор з повісті «Вій», — що ніби недаремно Гоголь відъмою зробив доньку вельми багатого малоросійського сотника: цим він хотів висловити народну думку, що «якщо старшини й оплот малоруського народу зв'яжуться з нечистистю, тоді жодна мудрість й ніякі хитроці не можуть врятувати людину (на Україні) від загибелі». В. Науменко вказав на надмірну зарозумілість деяких місць брошури, оскільки її

висновок не потребував «таких далеких алегоричних міркувань» [66].

Серед тогочасних одеських літературознавців та бібліографів досить тісні зв’язки з КС мав Михайло Федорович Комаров (1844–1913 рр.) [67]. КС неодноразово посыпалася на біографічні та інші відомості, які «люб’язно повідомив М. Ф. Комаров» [68], друкувала його праці. Серед листів до М. Комарова, зібраних у фондах Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького, КС згадується чимало разів, зокрема, у листах С. Єфремова, Ф. Лебедінцева, К. Михайл’чука, В. Науменка, О. Погибко, Б. Познанського, В. Скідана, І. Тобілевича, Є. Трегубова, Є. Чикаленка та ін. [69]. Деяка інформація з цих листів могла б доповнити відомості про склад авторів КС (наприклад, М. Палієнко не вказує автора під псевдонімом «П. П.» публікацій про «парубоцькі громади» в м. Маяках під Одесою [70], тоді як в листі вчителя міського училища з Нікополя, що колись працював в Маяках, Павла Павловича Приходько, між іншим, говориться: «Я ще послав одну замітку в «Киевск. Ст.» про отаманство в Маяках. Не знаю чи надрукують»; ця та інші згадки в листах до М. Комарова є достатніми для визнання П. Приходька автором вищезгаданих дописів у КС з м. Маяки) [71]. В деяких листах помітна особлива зацікавленість киян, наблизених до КС, в отриманні одеських видань (зокрема, в листах від 1899 р. Олександра Лаврентійовича Гавриша, колишнього співробітника книгарні КС, який прагнув «швидко і дешево», без посередництва редакції КС, отримувати одеські українські видання для своєї нової книгарні) [72]. З листів Є. Чикаленка помітно, що М. Комаров брав активну участь в організації передплати на КС (наприклад, 4 січня 1901 р. Є. Чикаленко писав: «Запалуйте серця земляків, щоб підписувалися на «К. Старину»; 29 листопада 1902 р. — «...звертаюсь до Вас з проханням взяти усіх можливих засобів, аби порушить підписку на «К. Старину». Є надія, що в будучім році вона буде значно цікавіша, ніж за минувший...»; 4 листопада 1903 р. — «Редакція «К. Старини» просить Вас — чи не найдете можливості зробити виписку журналу обов’язковою для свої родичів...» і т. п.) [73]. Однак така діяльність не врятувала публікацію М. Комарова від досить критичних рецензій на сторінках КС.

Рецензії ці стосувалися однієї з головних праць М. Комарова як бібліографа «Шевченко в літературе и искусстве» 1904 р. В. Доманицький спочатку вмістив досить коротку рецензію на цю працю, де було розібрано структуру покажчика й зроблено до нього значну кількість доповнень (особливо відзначивши брак відомостей «у відношенні галицької літератури після 1883 року»), проте загальний висновок щодо праці був позитивний, а щодо зауважень зазначено: «Все це, звичайно, дрібниці, які жодною мірою не применшують цінної праці поважного автора» [74]. Невдовзі на сторінках КС В. Доманицький вмістив переклад досить критичної рецензії І. Франка зі «Записок» НТШ, в якій головними недоліками вважалися: 1) неправильне подання пунктів покажчика (вказувалися назви часописів замість того, щоб вказувати назви творів Т. Шевченка, які там друкувалися); 2) неповнота (не лише стосовно видань галицьких, але й «варшавських, празьких, німецьких французьких та ін.»); 3) «неточність у переданні назв статей» — цей недолік І. Франко вважав найсуттєвішим та досить поширеним у покажчику М. Комарова [75]. Вже 1906 р. в замітці українською мовою В. Доманицький подав додаткові зауваження й розлогі доповнення до 14 пунктів покажчика М. Комарова. Тон замітки був набагато жорсткіший, ніж у його попередній рецензії. «Бібліографії матеріалів для розсліду про життя та твори Т. Шевченка д. М. Комаров присвятив спеціальну книжку — покажчик «Т. Шевченко в літературе и искусстве» (Одеса 1903), але, на жаль, не тільки неповний (за що автора неможна винуватити), але і з чималими хібами, яких найбільше вказав д. І. Франко в своїй великій рецензії. Ці останні (особливо неповнота і часом неправдивість змісту книжки) дуже утруднюють роботу кожному, хто заходиться досліджувати літератури про Шевченка, і коли він покладатиметься на покажчик д. Комарова, то зробить не одну чималу помилку», — стверджував В. Доманицький [76].

Рецензії на одеські видання літературних творів були і численними, і досить різними за характером їхніх оцінок. Зрозуміло, що КС подавала схвалальні рецензії на твори метрів української літератури, які друкувалися в Одесі. Наприклад, рецензія Ф. Матушеського на I та II томи одеського видання творів І. Тобілевича (Карпенко-Карого) 1897 р. [77] та рецен-

зії П. Горянського на III [78] та VI томи [79] цього видання 1903 р. містили як захоплені відгуки, детальний й грунтовний аналіз драматичних творів, так і, в цілому, позитивні відгуки щодо якості видання (наприклад, П. Горянський щодо III тому, відзначивши «добрий папір, чіткий шрифт» й те, що «при значному обсязі книжки ціна її призначена досить недорога — 1 крб. 25 коп.», зробив зауваження лише стосовно «неохайної коректури») [80]. В. Доманицький в рецензії на оповідання Б. Грінченка, видані в Одесі 1903 р., оцінивши книжку як «загальнокорисне популярне видання», зазначив: «Видання з зовнішнього боку бездоганне» [81]. Щоправда, в короткій рецензії на завершальний том творів О. Кониського 1903 р. рецензент КС зосередився на одному з недоліків видання. «Відсутність хронологічної системи в групуванні літературного матеріалу — недолік, помітний у всіх четырьох томах творів О. Я. Кониського, які вже вийшли друком. Загалом, безсистемність й випадкове групування творів загаданого автора має стати докором для видавців», — зазначав рецензент, вважаючи цей недолік досить суттєвим, оскільки «хронологічна невпорядкованість щодо групування творів О. Я. Кониського позбавляє читача наочно бачити картину поступового розвитку літературного таланту цього автора...» [82].

Вкрай негативна рецензія В. Науменка на хвалебні українські вірші, присвячені пам'яті «царя-визволителя» Олександра II, містила вказівку на те, що їхній автор «не лише не має натяку на талант, але й навіть на просте вміння висловлювати свої думки», й пораду, в разі якщо він насправді є «другом малоросійського слова», більше віршів не писати [83]. Б. Лазаревський у короткій рецензії на книгу Е. Любича «Із Житини», надруковану в Одесі 1902 р., зазначив: «Вісім нарисів, вміщених у цій книжці, можна розподілити на дві частини. Перші чотири присвячені зображеню психології малоруського селянина після того як він стає солдатом. В інших... подається низку картин й моментів народного українського життя, яке автор малює з великою любов'ю та знанням, як людина, що сама з нього вийшла». Відзначивши художні переваги нарисів й зауваживши, що єдиним недоліком книжки є її невеликий обсяг, Б. Лазаревський завершив свою рецензію словами: «Відчувається, що п. Любич чудово володіє малоросійською мовою

й, будь останні нариси написані цією мовою, вони без сумніву були б ще сильніше, як сильніше музика зі словами, ніж без слів» [84]. Подібними дотепними зауваженнями рецензенти КС вчили талановитих авторів не цуратися рідної української мови.

Схвальні рецензії отримали дві благодійні літературні збірки, видані в Одесі «на користь голодуючим» 1892 р. В рецензії на одну з них О. Маркевич, враховуючи сферу інтересів КС, подав перелік тих літературних творів збірки, «які стосуються південної Русі» (тобто України), а також значну увагу приділив вміщеним у збірці спогадам М. Шимановського [85]. В рецензії на іншу В. Ястrebов, серед літературних творів, першим відзначив нарис вищезгаданого одеського діяча П. Зеленого [86].

С. Єфремов у рецензії на три збірки виданих у Кременчуці, Києві та Одесі поезій цілком бездарних, на його думку, обмежився лише наведенням короткого уривку з далекого від досконалості твору Ф. Подоляка, вміщеного у книжці «Осінні квіти» (Одеса 1903 р.), зауваживши. «Більше про пана Федора Подоляка казати нічого» [87] (Однак, загалом, С. Єфремов досить поважно ставився і до одеських діячів, і до одеських видань. Наприклад, лист до М. Комарова від 18 квітня 1905 р. він розпочав словами: «Вельмишановний та дорогий Михайло Федоровичу, дуже дякую Галину Михайлівну і вас за прислану писанку. Книжечка вийшла гарненька. Про неї певне писати му в «К. Ст.», або і де інше») [88].

Літературні твори та збірки, видані в Одесі, займали чисельне місце у загальному обсязі україномовних книжок. На що не забували вказувати автори оглядів українських літературних новинок на сторінках КС. Так огляд 1885 р. В. Горленка розпочинався словами: «Десять книжок та книжечок — таке скромне число цих новинок. В свій час мі говорили про найважливіші з них, збірник «Рада» та новини Мордовцева. Перед нами тепер пачка брошур й Альманах «Ныва», що вийшов в Одесі». Останньому огляду автор приділив найбільше уваги. Він не шкодував вишуканих компліментів для вміщеного в альманасі перекладу П. Ніщинського уривку з «Одисеї». Як «значний оригінальний твір одеської збірки» було оцінене оповідання І. Левицького «Чортяча Спокуса»; набагато менш вдалою, хоч і досить «сценічною», рецензент вважав п'есу «Утоплена» Ст-

рицького й зовсім негативно були оцінені вміщені в альманасі вірші. «В «Ныве» є маленька збірка народних пісень Одеського повіту, що являє цікаву спробу зібрання пісенних мотивів, які є у вжитку у певному районі. На жаль, ця збірка замала. Сусідство народних пісень є дуже невигідним для цілої армії «поетів», що заполонили альманахи своїми песнопеннями» [89]. В огляді українських видань 1903 р. В. Страшкевич, згадавши кілька книг, виданих в Одесі, піддав критиці альманах «З над хмар і долин» за вміщення деяких віршів надто низького рівня. «Якщо б не було цих та ім подібних творів, які, вочевидь, просто через недогляд були надруковані, уся збірка, що містить багато цінного матеріалу, від того б значно виграла», — зазначав рецензент [90].

Загалом в КС часто лунала критика українських віршів з одеських публікацій. Це відбилося і в рецензії Л. Біднової на альманах «Багаття» 1905 р. Сучасні одеські історики звертають увагу на соборницький характер цього альманаху як за географією авторів («у «Багатті» була представлена поезія і белетристика всієї України»), так і за його розповсюдженням (в тому числі в Буковині та Галичині) й те, що він «розвів молоді таланти» [91]. Проте рецензентка КС була іншої думки, відзначивши, що хоч «Багаття» за датою свого виходу — 1905 р. — «є новинкою в українській літературі», однак цього разу «новизна за часом не є синонімом новизни за змістом», оскільки «навіть дивно, яким чином осіб з тридцять авторів ...на 265 сторінках великого формату умудрилися не подати жодної нової думки, жодного яскравого красивого образу». У багатьох творах рецензентка побачила ознаки «авторського безсилля», віднісши до подібних творів навіть оповідання Г. Ходкевича. Загалом, Д. Біднова констатувала, що «усі твори, надруковані у збірці «Багаття», які претендують на високий зміст — найбільш невдалі», притому зауваживши, що з них «трохи краще впоралася зі своїм завданням пані Кобилянська». Щодо поетичної частини збірки рецензентка зазначила, що «здебільшого, вірші не піднімаються над рівнем посередності», одразу зауваживши, що це «не відноситься до віршів М. Чернявського, І. Франка, Борися Грінченко» (а також і до творів белетристів П. Мирного, М. Левицького, Л. Яновської, Дніпрової Чайки, які «трохи примиряють читача з сірим, однотонним через свою посеред-

ність змістом «Багаття»). «Загалом, на нашу думку, названа збірка жодною мірою не відповідає своїй назві, ї «Багаття», опубліковане в Одесі, «нікого не зігріє і нікому не засяє...» — підводила підсумок своєї розлогої рецензії Л. Біднова [92]. Стаття Л. Біднової про «Багаття» була останньою з рецензій КС XIX — початку ХХ ст. на одеські видання.

Значна загальна кількість рецензій КС на одеські видання свідчила про важливе значення, яке відводив журнал Одесі, сприймаючи її як місто з переважаючим українським населенням («Не зважаючи на різноплемінність м. Одеси, як великого портового міста, корінним населенням в ній все одно залишаються малороси», — цитував журнал доповідь П. Зеленого про необхідність українських підручників в Одесі [93]), а також важливий центр української науки, культури та національного руху. Це відбилося у численних публікаціях КС, які можуть бути предметом спеціального дослідження [94].

Рецензії на одеські видання з'являлися на сторінках КС майже кожний рік (найбільше у 1886 та 1894 рр., коли вийшло по шість таких рецензій). Автори рецензій намагалися бути максимально об'єктивними та принциповими (про це свідчать і негативні рецензії на окремі праці таких близьких до журналу осіб, як О. Маркевич, М. Комаров та ін.). Найбільше позитивних рецензій стосувалися одеських видань з археології, статистики та історії запорізького козацтва, найбільше негативних — праць зі середньовічної історії, літературознавства та літературних творів. Таким чином, КС відігравала функції відбору найбільш якісної одеської українознавчої продукції. Розглянуті рецензії є лише однією зі складових зв'язків між Одесою та КС, які потребують подальшого вивчення.

Джерела та література

1. Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX — початок ХХ ст.) — К., 2005. — С. 118–119.
2. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету. — Вип. 6. — Одеса, 1998 — С. 140; Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей: Монографія. — Одеса, 2002. — С. 303; Музичко О. Історик Федір Іванович Леонтович (1833–1910). — Одеса, 2005. — С. 9, 153; Новікова Л. В. Внесок А. О. Скальковського (1808–1898) у дослідження іс-

- торії Південної України. 07.00.01 — історія України: Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — Одеса 2004. — С. 5; Синявська О. О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність. — Одеса, 2003. — С. 64.
3. Зленко Г. Лицарі досвітніх вогнів: Тридцять три портрети діячів одеської «Просвіти» 1905–1909 рр. — Одеса, 2004. — С. 15–21, 156–157, 225–226.
4. Бачинська О. А. Щербина Федір Андрійович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том I. (початок XIX — середина ХХ ст.). — Одеса, 2009. — С. 457–460.
5. Указатель книг и статей, относящихся к истории и этнографии южной России за 1881 г. (Окончание) // Киевская старина (далі — КС). — 1882. — Т.1. — № 2. — С. 401.
6. Обозрение газет КС. — 1888. — Т. 21. — № 5. — С. 21–22 (Отд. 4.).
7. Зеленый П. А. «Одесский вестник» (пятьдесят восьмой год издания) // КС. — 1884. — Т.8. — № 2. — С. XII — XIII.
8. КС. — 1903 — № 2. — С.22 (Объявления).
9. Украинские периодические издания // КС. — 1906. — Т. 92. — № 1. — С. 17–18; Українська преса // КС. — 1906. — Т. 92. № 3–4. — С. 93.
10. Н. П. Одесское общество истории и древностей // КС. — 1882. — Т. 1. — № 3. — С.616.
11. И. Л. Записки Императорского Одесского Общества истории и древностей. Т. XIII. С VI литограф. листами. Одесса, 1883 г. 294 стр. Ц.Зр. // КС. — 1884. — Т.9. — № 6. — С. 320–322.
12. Каманин И. Отчет Императорского Одесского Общества истории и древностей с 14 ноября 1884 года по 19 ноября 1885 года. Одесса. 1886 г. // КС. — 1886. — Т. 15. — № 6. — С.616.
13. Каманин И. Записки императорского Одесского общества истории и древностей. Т. XIV. С 6-ю литографированными листами. Одесса. 1886 года // КС. — 1886. — Т. 16. — № 11. — С.555–558.
14. Щербина В. Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Т. XX. Одесса. 1897 // КС. — 1898. — Т. 61. — № . 6. — С. 105–108.
15. Отчет Императорского Одесского Общества Истории и Древностей с 14-го ноября 1886 г. по 14 ноября 1887 г. Одесса. 1888 // КС. — 1888. — Т. 21. — № 5. — С. 42 (Отд. 2).
16. В. Я. Отчет Импер. Одесского Общества Истории и Древностей за 1893 г. Одесса 1894. // КС. — 1894. — Т. 47. — № 10. — С. 161–162; В. Я. Отчет Импер. Одесского Общества Истории и Древностей за 1894 г. Одесса 1895. Стр. 80 // КС. — 1895. — Т. 50. — № 7/8. — С. 55–58.
17. L. Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Том XXI. Одесса. 1898. 8 д. л. 292+56+32+28+66 стр. и 8 табл. рисунк. // КС. — 1899. — Т. 64. — С. 171 –172.
18. По поводу письма г. Ал. Марковича // КС. — 1899. — Т. 65. — № 4. — С. 28–30 (Отд. 2.).

19. П. Г. Исторический очерк пятидесятилетия Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. 1839–1889. Составитель вице-президент общества В. Юргевич. К юбилею Общества 14 ноября 1889 г. Одесса. 1889 // КС. — 1890. — Т. 29. — № 6. — С. 571–572.
20. Ученые общества. «Отчет Императорского Одесского Общества Истории и Древностей за 1899г.» (Одесса, 1900 г.) // КС. — 1900. — Т. 71. — № 12. — С. 194–195 (Отд. 2).
21. VI археологический съезд в Одессе // КС. — 1884. — Т. 10. — № 10. — С. 339, 340, 343, 345–346.
22. Ястребов В. Труды VI археологического съезда в Одессе (1884 г.). Том I. Одесса. 1886 г. // КС. — 1887. — Т. 17. — № 4. — С. 747–753.
23. Каманин И. А. А. Матвеев. К вопросу об археологических исследованиях в Южной России. Одесса 1884 года // КС. — 1884. — Т. 13. — № 10. — С. 324–325.
24. Голубовский П. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии. Вл. Б. Антоновича. Одесса, 1886 г. Следы мегалитических построек в Украине. Львов. 1886 г. // КС. — 1887. — Т. 19. — № 10. — С. 369–370.
25. Голубовский П. О летописях. Из лекций по русской историографии. Вып. I. А. Маркевича. Одесса, 1883 г. // КС. — 1883. — Т. 6. — № 8. — С. 745, 748.
26. Голубовский П. 1) Ив. Малышевский. Варяги в начальной истории христианства в Киеве. Киев. 1887 года. 2) Ф. Успенский Русь и Византия в X веке. Речь, произнесенная 11-го мая 1888 года в торжественном собрании Одесского Славянского Благотворительного Общества в память 900-летнего юбилея крещения Руси. Одесса. 1888 года // КС. — 1888. — Т. 23. — № 12. — С. 64.
27. В. Я. Ф. И. Успенский. Воспоминания о В. И. Григоровиче. Одесса. 1890. // КС. — 1890. — Т.30. — № 7. — С. 158–159.
28. В. А. П. А. Иванов. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века. Одесса 1895 г. // КС. — 1896. — Т.52. — № 2. — С. 69–71.
29. Музичко О. Э., Хмарський В. М. Іванов Павло Андрійович // Одеські історики. — С. 148.
30. А. М. Из истории литературной деятельности в Сербии XV века. «Книга царств» в собрании рукописей библиотеки Новороссийского университета. М. Г. Попруженко. Од. 1894 г. // КС. — 1894. — Т. 44. — № 3. — С. 579–581.
31. А. А. «Следы иудейских воззрений в древне русской письменности. Слово Кирилла Философа». Г. М. Браца. Одесса 1894 г. // КС. — 1894. — Т. 45. — № 6. — С. 561–562.
32. Нейман Ц. Андриевский М. А. Козацкая дума о трех азовских братьях в пересказах, с объяснениями, разбором и картой. Одесса 1884 г. (8-о 82 стр.) // КС. — 1884. — Т.9. — № 5. — С. 130–138.

33. Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы // КС. — 1882. — Т. 2. — № 4. — С. 106.
34. Каманин И. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, на основании подлинных документов запорожского сечевого архива, удостоенная почетного отзыва императорской академии наук. А. Скальковского. Издание третье. Часть I. Одесса, 1885 г. // КС. — 1886. — Т. 14. — № 4. — С. 794–796.
35. Там само. — С. 795.
36. Каманин И. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, А. Скальковского. Издание третье. Часть II. Одесса, 1885 года // КС. — 1886. — Т. 15. — № 8. — С. 733–735.
37. Каманин И. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, А. Скальковского. Издание третье. Часть III. Одесса, 1886 г. // КС. — 1886. — Т. 16. — № 10. — С. 373, 374.
38. Материалы А. А. Скальковского // КС. — 1902. — Т. 79. — № 11. — С. 104.
39. Каманин И. Материалы для истории южно-русского края в XVIII столетии (1715–1774 г.), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А. А. Андреевским и изданные императорским одесским обществом истории и древностей. Одесса, 1886 г. // КС. — 1886. — Т. 16. — № 9. — С. 155–157.
40. Отношения между Запорожьем и Крымом. Л. Львова (Записки Крымского Горн. Клуба 1895 г., № № 3 и 6–12) // КС. — 1896. — Т. 53. — № 6. — С. 105–107.
41. Н. М. «Койрос Подолия» (судьбы Подолии) и история тамошних евреев или материалы для истории евреев России. Составил по историческим источникам в трех частях М. Н. Литинский. Часть I. Одесса, 1895. (Стр. 69. Цена 50 к. На еврейском языке) // КС. — 1897. — Т. 59. — № 12. — С. 84–86 (Отд. 2).
42. В. Я. Надлер В. К. Одесса в первые эпохи ее существования. Одесса 1893 // КС. — 1894. — Т. 44. — № 1. — С. 159–211.
43. Див: Музичко О., Хмарський В. До історії київської історичної школи: Павло Андрійович Іванов // Український історичний журнал. — 2006. — № 5. — С. 149.
44. В. Я. Город Качибей или Гаджибей, предшественник города Одессы, А. Маркевича. Одесса, 1894 // КС. — 1894. — Т. 45. — № 4. — С. 190–192.
45. В. Я. Южная Русь при Екатерине II. Проф. А. Маркевича. Одесса, 1893. 31 с. // КС. — 1894. — Т. 45. — № 4. — С. 192.
46. В. Я. Одесские юбилейные издания // КС. — 1894. — Т. 47. — № 10. — С. 157, 158.
47. С-чъ, А. Одесса 1794–1894. Изд. Городского общественного управления. 1895 // КС. — 1894. — Т. 52. — № 2. — С. 71–73 (Отд. 2).
48. К новоселью городской публичной библиотеки в Одессе (1829–1883 г). Одесса. 1883 г. // КС. — 1884. — Т. VIII. — № 2 (февраль). — С. 491, 492.

49. А. С-ч. А. И. Маркевич. Двадцатипятилетние новороссийского университета. Историческая записка и академич. списки. 784 стр. + ХС. Одесса 1890 Ц. 1 р. 50 к. // КС. — 1891. — Т. 34. — № 9. — С. 506–507.
50. А. М. Летопись историко-филологического общества при Новороссийском университете. I. (Посвящается 25 летию Им. новороссийского университета). Одесса 1890 г. // КС. — 1891. — Т. 32. — № 1. — С. 200.
51. Степович А., Полницкий А. Историческая записка об открытии елисаветградских духовных училищ. 124 стр. Одесса. 1890 г. // КС. — 1891. — Т. 32. — № 2. — С. 360–361.
52. Г. З. Краткий историко-статистический обзор екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений. Одесса. В тип. Францова и Нитче. 1856. Его превосходительству г. попечителю одесск. уч. окр., поч. поп. Демидовского лицея, д.с.с. и кавалеру Павлу Григорьевичу Демидову с глубоким уважением посвящает Я. Грахов. 20 апреля 1856. Екатеринослав // КС. — 1888. — Т. 20. — № 3. — С. 39–45.
53. В. А. Местечко Куриково-Покровское (Балай тож). Статистическое описание поселения, составленное статистическим отделением при херсонской губернской земской управе. Одесса. 1883 г. // КС. — 1883. — Т. 7. — № 11. — С. 495–496.
54. Каманин И. Новые статистическо-географические данные об Одесском уезде // КС. — 1888. — Т. 23. — № 10. — С. 1–13 (Отд. 2.).
55. Н. Т. Путеводитель по Одессе и ея окрестностям (Справочная книга для одесситов и приезжих). Адрес Календарь с приложением планов г. Одессы, ея окрестностей, городского и русского театров. Издание В. В. Скидана. Одесса, 1889 г. стр. I — XXIII, 1—395, цена 60 к. // КС. — 1888. — Т. 24. — № . 2. — С. 533.
56. Ястребов В. Новороссийский календарь на 1891 год. Одесса 1890 // КС. — 1891. — Т. 32. — № 2. — С. 365–367.
57. И. Палимпсестов. Степи юга России были-ли искони степями или возможно-ли облесить их (Зап. Имп. Общ. Сел. Хоз. Ю. Р. 1889 г. № № 3–12) // КС. — 1890. — Т. 29. — № 5. — С. 395.
58. Степович А. М. Комаров. Нова збирка народних малоруських прыказок, помовок, загадок и пр. Одесса 1890 г. // КС. — 1890. — Т. 31. — № 11. — С. 349.
59. Х. Я. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в елисаветградском и александрийском уездах Херсонской губернии. В. Н. Ястребовым. Одесса, 1894 г. Цена 1 р. 50 к. // КС. — 1894. — Т. 46. — № 7. — С. 127.
60. С-ч А. Допличев В. Опыт словаря неправильностей в русской разговорной речи (преимущественно в Южной России). Одесса 1886 г. // КС. — 1888. — Т. 22. — № 9. — С. 63–64 (Отд. 2.).
61. Хмарський В. М. Єфим Фесенко: Як друкарський верстат в Одесі прислужився українській справі // Чорноморська хвиля Україн-

- ської революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр. — Одеса, 2011. — С. 426.
62. Мировець В. Б. Арсень. Український співанык. 100 писень з нотами. 1–132+І–ІІІ стр. Одеса. 1904 // КС. — 1904. — Т. 85. — № 6 — С. 132–136 (Отд. 2).
63. Данилов В. Українське весилля. (З голосами). Записав Ів. Демченко. Іздание типографии Е. И. Фесенко в Одессе. 1905 г. // КС. 1906. — Т. 93. — № 5–6. — С. 4–5 (Отд. 2).
64. Н. М. А. Я. Конисский. Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченка. Критико-биографическая хроника. С портретами Т. Г. и его друзей и видами хаты и могилы его. 1814–1861. Одесса, 1898 (Стр. 728. Ц. 1 р. 75 к.) // КС. — 1898. — Т. 62. — № 9. — С. 90–92 (Отд. 2).
65. Мировец В. А. Андреевский. Об отношении Т. Г. Шевченка к жизни. Одесса, 1903 г. 1–16 стр. // КС. — 1903. — Т. 81. — № 4. — С. 65–67 (Отд. 2.).
66. В. Н. В. Н. Мочульский. Малороссийские и петербургские повести Н. В. Гоголя (К истории художественного творчества). Одесса 1902 г. стр. 1–20 // КС. — 1902. — Т. 78. — № 9. — С. 153–154.
67. Зленко Г. Літа і люди: оповіді письменника-пошуковця. — Одеса, 2009. — С. 109–113.
68. Съюгобочній Гр. Василий Онисимович Корниенко (Некролог) // КС. — 1905. — Т. 88. — № 1. — С. 17 (Отд. 2).
69. Одеська національна наукова бібліотека ім. М. Горького (далі — ОННБ). Відділ рукописів — № 28/3. — Арк. 12, 26, 28; 28/5. — Арк. 2, 127, 143; 28/6. — Арк. 14, 20, 39–40, 63; 28/8. — Арк. 27, 37.
70. П. П. «Парубоцьки громады» в г. Маяках, Херсонской губ. // КС. — 1901. — Т. 74. — № 7–8. — С. 19–20 (Отд. 2); П. П. Еще несколько слов о «парубоцьких громадах» (атаманствах) г. Маяк Херсонской губ. // КС. — 1901. — Т. 75. — № 12. — С. 156–158 (Отд. 2); П. П. Некоторые детские игры в Маяках, Херсонской губ. (Материалы к изучению игр) // КС. — 1902. — Т. 78. — № 9. — С. 401–407; Паліенко М. Г. «Киевская старина» (1882–1906): Систематичний покажчик змісту журналу. — К., 2005. — С. 191–198.
71. ОННБ. — № 28/6. — Арк. 30–31 (545–546).
72. ОННБ. — № 28/2. — Арк. 36–35.
73. ОННБ. — № 28/9. — Арк. 49, 53, 56, 58.
74. Доманицкий В. Т. Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченка. Составил М. Комаров. Одесса, 1903. 1–143, in 8°. Ц. 75 коп. // КС. — 1904. — Т. 84. — № 2 — С. 77–80 (Отд. 2).
75. Доманицкий В. Т. Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченка. Одесса, 1903. ст. 140 + 4 ненум. // КС. — 1904. — Т. 85. — № 5 — С. 79–90 (Отд. 2).

76. Доманицький В. До бібліографії літератури про Т. Шевченка. — 1906. — Т.94. — № 9. — С.5–10 (Отд. 2).
77. Иван Тобилевич (Карпенко-Карый). Драмы и комедии. Т. I-II. Одесса. 1897 // КС. — 1898. — Т. 62. — № 7–8. — С. 45–50 (Отд.2).
78. П. Г. Иван Тобилевич (Карпенко-Карый). Драмы и комедии. Том III. Змист: 1) По-над Дніпром. — 2) Хазяин. — 3) Лиха искра по-сле спалить и сама сchezне. Одесса, 1903, стр. 434. цина 1 р. 25 к. // КС. — 1903. — Т.81. — № 6. — С. 198–202 (Отд.2.).
79. Гор-ский П. Иван Тобилевич (Карпенко-Карый). Драмы и комедии. Том IV. Змист: 1) Чумакы, 2) Савва Чалый, 3) Пидпанки. Одесса, 1903, стор. 384. цина 1 р. 25 к. // КС. — 1903. — Т.82. — № 9. — С. 139–146 (Отд.2.).
80. П. Г. Иван Тобилевич (Карпенко-Карый). Драмы и комедии. Том III. — С. 202 (Отд.2.).
81. В. Д. 1) Хлопець на море. — Листоноша. — Розумний коваль. Оповидання. Одесса, 1903. 1–32. in 16°. Цина 3 коп. (Выдання О. Л. С.). 2) И. Пухальский. Катерина, драма в 3-х диях и 5 картинах. Перероблено с «Катерины» Т. Г. Шевченко. Полтава, 1903, 1–50+4 стр. нот, in 16°. (Цена не обозначена) // КС. — 1903. — Т.83. — № 11. — С. 111–112 (Отд. 2.).
82. В. С. Творы О. Я. Конисского-Перебедни, т. Одесса 1903, ц. 80 к. // КС. — 1903. — Т. 81. — № 4. — С. 64–65 (Отд. 2.).
83. В. Н-ко. ИЗ Малороссии. Задушевное слово дорогой памяти Любому Царю Освободителю Александру II. На 1-е марта 1897 года. Сочинение П. В. Карнаущенка. Одесса 1897 г., стр. 1–20 // — 1897. — Т. 58. — № 7/8. — С. 50–51.
84. Б. Л. Е. Н. Любич «Из Жизни». Книгоиздательство Коранта. Одес-са. 1902 г., 163 стр. // КС. — 1902. — Т. 79. — № 10. — С. 51–52 (Отд. 2.).
85. Маркевич А. Отклик в пользу голодающих. Одесса 1892 г. С эпиграфом: С миру по нитке. Цена 2 р. с пересылкой 2 р. 20 к. Склад издания в Одессе, в редакции «Одесского Литска» // КС. — 1892. — Т.36. — № 2. — С. 357–359.
86. Ястrebов В. Южный Сборник в пользу пострадавших от неурожая, изданный одесским обществом вспомоществования литераторам и ученым. Одесса. 1892. Стр. X +2 ненум. + 256 + 2 нен. + 222. — Цена 2 р. 50 к. // КС. — 1892. — Т.38. — № 7. — С. 133–135.
87. Е-мов С. Д. Кулида. — Збирник творив, 1 книга. Стор. IV + 123. Кременчук, 1903. Цина 40 коп. А. З. — Молоди порывання. Стор. 32. Кыив, 1904. Фед Подоляк. — Осинни квитки. Стор 32. Одесса, 1903. Цинна 20 коп. // КС. — 1904. — Т. 85. — № 5. — С. 93–94 (Отд. 2.).
88. ОННБ. — № 28/3. — Арк. 26.
89. W. Малорусские литературные новинки 1885 года // КС. — 1885. — Т.13. — № 12. — С. 699–702.

90. Поточний В. Обзор українських изданий 1903-го року // КС. — 1904. — Т.84. — № 3. — С. 130–131.
91. Мисечко А. «Багаття» і українське відродження // Чорноморська комуна. — 1991. — 12 червня.
92. Жигмайло Л. «Багаття». Український альманах. 1905 рік. Одеса. Упорядкував Ів. Лыпа // КС. — 1906. — Т. 92. — № 2. — С. 34–43 (Отд.2.).
93. Доклад П. А. Зеленого по вопросу о нуждах народного образования // КС. — 1905. — Т. 88. — № 1. — С. 24 (Отд. 2).
94. Н. Б. Памятники козацкой старины в музее Императорского Одесского общества истории и древностей // КС. — 1891. — Т. 35. — № 11. — С. 292–295; Кладоискательство в Одессе // КС. — 1895. — Т. 50. — № 9. — С. 70 (Отд. 2.); Малорусские народные спектакли в Одессе // КС. — 1900. — Т.71. — № 11. — С. 78 (Отд. 2.); Народные спектакли в Одессе // КС. — 1902. — Т.79. — № 12. — С. 181–182 (Отд. 2.); Школа имени И. П. Котляревского в Одессе // КС. — 1904. — Т.87. — № 12. — С. 163(Отд. 2.); Общество «Просвіта» в Одесе // // // КС. — 1905. — Т.91. — № 11–12. — С. 109–110 (Отд. 2.); Самітний Г. У «просвітян» в Одесі // КС. — 1906. — № 3–4. — С. 85–87 (Отд. 2.); Перша українська гімназія в Одесі // КС. — 1906. — Т. 93. — № 5–6. — С. 49–50 (Отд. 2.).

Анотації

Гончарук Т. Г. Рецензии «Киевской старины» (1882–1906 гг.) на одесские издания: рефлексии и оценки.

В статье рассматриваются рецензии на одесские издания, помещенные на страницах журнала «Киевская старина». Анализируется содержание рецензий на труды по археологии и истории, периодические издания, этнографические сборники, литературные произведения и др.

Goncharuk T. G. Reviews of «Kievskaya starina» on Odessa publications: reflections and assessments.

The article deals with reviews on Odessa publications in the magazine «Kievskaya starina». The content of the reviews on publications about archeology and history, as well as of periodicals, ethnographic collections and literary works is analyzed.